

ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫНДАҒЫ ҚОРҚЫТТЫҢ ТҮЛҒАСЫ

Руслан АЛИМБЕКОВ*

Түйіндеме

Бұл мақалада қазақ топырағында өмір сүрген, аты аңызға айналған, оғыз мемлекетінің көрнекті ұзаны, барша түркі дүниесіне ортақ тұлға Қорқыт Атаның қазақ жерінде сақталып қалған аңыздарда сипатталған тұлғасы жайында болмақ.

Зерттеу барысында бірқатар ғалымдардың еңбектерін және Қорқыт туралы аңыздарды саралай отырып, Қорқыттың тұлғасы қобызда сарын тартатын бақсы-емше, кейде әулие болып келетіні анық көрсетіледі. Сонымен қатар, Қорқыттың «бақсы-емші» екендігіне күмән келтірмей және ол жөнінен бір жақты пікір қалыптастырмастан, оны өз заманының ақылшысы, батагөйі, алдағыны болжайтын сәуегейі екендігіне басымдық беріледі.

Кілт Сөз: Қорқыт Ата, Аңыз, Түрк, Фольклор, Тарих, Бақсылық, Ислам.

KAZAK EFSANELERİNDEKİ KORKUT TİPİ

Özet

Bu makalede eskiden Kazak topraklarında yaşayan, ismi efsaneye dönüşen, Oğuz devletinin tanınmış ozanı, tüm Türk Dünyasına ortak şahsiyet Dede Korkut'un Kazaklar arasında muhafaza edilen efsanelerdeki tipi ele alınmaktadır.

Bu araştırmada bir kısım bilim adamlarının çalışmaları ve Korkut'la ilgili efsaneler tahlil edilerek, Korkut'un bazen kopuzuyla nağme çalan kam-hekim, bazen de bir evliya olarak karşımıza çıktığı belirtilmektedir. Bununla birlikte, Korkut'un bir "kam-hekim" olduğunu kabul ederek ve bu bakımdan tek yönlü bir fikir oluşturmaktan, onun kendi çağının bilgisi, saygın büyüğü, geleceği görebilen kahini olduğu yönündeki görüşe de ağırlık verilir.

Anahtar Sözcükler: Korkut Ata, Efsane, Türk, Folklor, Tarih, Şamanizm, İslam.

THE PERSONALITY OF KORKUT IN THE KAZAKH LEGENDS

Abstract

This article is devoted to the legendary personality of the Turkic world, the famous priest of the Oguz state - Korkyt Ata, who lived on Kazakh land.

During the research, were used works of some authors and legends about an outstanding personality and it is described in detail that Korkyt was a healer-witch, and sometimes he was known even as a holy man. In addition, the author adheres of the opinion that Korkyt was a kind of predictor and diverted with his advice and edification.

Key Words: Korkut Ata, Legend, Turkish, Folklore, History, Shamanism, Islam.

* Doktora öğrencisi, L.N Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi, Astana / KAZAKİSTAN, el - mek: alimbekovrus@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0276-3581>

Алтайдан Анадолыға дейінгі ұлан ғайыр территорияны мекен еткен түбі бір түркі халықтарына ортақ жәдігерлер түркі тектес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының рухани байлығы. Көне заманнан бергі ата тарихтан сыр шертетін осындай құнды мұраның бірі – түркі халықтарының ортақ бабасы, ақылгөй, данышпан, қобызда күй тартатын күйші, жырауы әрі философиялық мазмұны аса терең аңыздардың кейіпкері – Қорқыт есімімен тығыз байланысты. Қорқыт туралы мәліметтерді Рашид-ад-диннің «Огуз-наме», Абул-ғазы Баһадүрдің «Түркмен шежіресі» еңбектерінен көрінеді. 1815 жылы «Қорқыт ата кітабының» Дрезден нұсқасын алғаш неміс тіліне аударып, жариялаған немістің атақты ғалымы Ф.Диц болды. Кейін 1952 жылы Италияндық шығыстанушы Э. Росси Ватикандағы (Италиядағы) Аристолика кітапханасында сақталып келе жатқан қолжазба нұсқасын жария етеді. Осы екі нұсқаның жарық көруі барша ғалымдардың түркі тектес халықтардың дүниетанымы, әдебиеті, мәдениеті, тарихы көрініс тапқан құнды жазба жәдігерді зерттеуге деген ықыласын арттырды. Әсіресе, бұл тақырып жөнінде Ресей, Түркия, Әзірбайжан, ғалымдарының, атап айтар болсақ, В.В. Радлов, В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский, А. Самойлович, Г.Араслы, М.Тахмасиб, Х.Короглы, О.Гокийя, М.Ергин, Э. А. Султанлы, В.М. Жирмунский т.б. сынды бірнеше ғалымдардың ғылыми зерттеу жұмыстары біршама алда тұр. Онда Қорқыттың тұлғасы, оның өмір сүрген дәуірі, түркі халықтарының тарихындағы орны біршама анықталып, Қорқыт оғыз тарихында хандардың кеңесшісі, ұзаны, көрнекті қоғам қайраткері ретінде танылады. Алайда, В.М.Жирмунский өзінің «Огузский героический эпос» (1974) атты көпжылдық ғылыми зерттеу еңбегінде, оғыздардың батырлық жырына, оның құрылымы мен шығу тегіне жан-жақты талдау жасай отырып: «Қорқыттың тарихи прототипін анықтауда үлкен ғылыми қызығушылық тудыруы екі талай. Қорқыт – аңыз-әңгімелердің негізінде жинақталған, жиынтық образ» [Жирмунский, 1974:558] – деген пікірін білдіреді. Ғалымның мұндай қорытынды жасауына Қорқыттың өз өмірі туралы тарихи деректердің тапшылығы себеп болса керек. Дегенмен, Мырзатай Жолдасбеков және Орхан-Шайых Гокяйдің пікірлері әлде қайда басқа. Біріншісі: «Қорқыт тарихта болған адам. Ол – оғыз елінің ұлы басшысы, кемеңгер ойшылы, асқан күйшісі» [Жолдасбеков, 1986:113] десе, екіншісі: «Қорқыт ата – халықтың шайыры, музыкада сарын тартатын қобызшы, қазақтарға музыка үйрететін ұстаз, олардың рухани санасында ұлы сәуегей, қазақ бақсыларының пірі, табынатын тәңірісі. Бақсылар оны әрдайым баба деп, Қорқытқа сиынып отырған» [Gökyay, 2006: 817-830, 1107-1108] деген деректі келтіреді. Қорқыт жөніндегі бұл ғалымдардың ой-пікірлері біз үшін өте маңызды. Қорқыт дүниеде болмаған болса, ондаған ғасырлар бойы халықтың санасында тұрақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған өнегелі сөздері, оғыздардың ежелгі мекені болған Сырдың бойындағы халықтардың арасында дәстүр болып жалғасып келе жатқан музыкалық мұрасы, ол туралы ауызша жетіп отырған аңыз-әңгімелері осы күнге дейін жалғасын таппас еді. Қорқыттың музыкалық мұрасы, ол туралы аңыз әңгімелер қазақ, түркімен жерінде кеңінен сақталғандығы анық. Сол аңыздар Қорқыттың тарихи тұлғасын ашуға мүмкіндік беретін бірден-бір дерек деп санаймыз. Ал біздің негізгі қарастыратын мәселе – аңыздардағы Қорқыттың тұлғасы жайында болмақ.

Қорқыт бейнесі туралы түркі халықтарында әртүрлі әңгімеленеді. Ал «Қазақ арасына таралған аңыздардан Қорқытты бірде айтулы күй атасы ретінде көрсек, енді біразында ол өлім атаулыға қарсы шара іздеген қамқоршы ретінде көрінеді. Терең ойлар, ауыр мехнат азабымен өлместікті арман еткен Қорқыт мәңгілік өмір іздеп ел кезеді», – дейді түрколог, профессор М. Жолдасбеков [Жолдасбеков, 1986:114]. Осы орайда, Қорқыттың бейнесін көрсететін аңыздарға тоқталатын болсақ, Қорқыт туралы аңыздар жеткізушілердің тарапынан түрлі өзгерістерге ұшырағанын және әр дәуірдің дүниетанымы мен діни наным-сенімдерінің де белгілерінің бар екенін аңғару қиын емес. Сондай қазақ арасында кең тараған аңыздың бірі «Қорқыттың өлімі мен өлімнен қашуы». 1987 жылы В. Вельяминов-Зернов оның бірнеше нұсқасын жазып алып, жария етеді [Вельяминов-Зернов, 1859:283]. Ол ғылымдар тарапынан талдана бастайды. Осындай

аңыздардың бірі, 1897 жылы И.В. Аничковтың жазып алған аңызы. Онда мынандай көріністі байқауға болады: «Қорқыт, ажал жанын алған жерге келгенше желмаясына мініп, өлімнен қорқып, Құдайдан 100 (40) жыл қашты. Құдай оны әулие жасады». [Аничков, 1897:54]. Ал П.С. Спиридонов 1899 жылы Т.Айшуақовтың айтуы бойынша жазып алған аңызды талдай отырып: «Қорқыт Сырдың бойында өмір сүрген. «Емші» болған. Мұнда оны «бақсы» деп те атайды, ол да емшіге жатады, бірақ, магиялық сиқыры бар қазақтың шаманы», – дей келе, Қорқыт бақсы, шаманизм идеологиясының өкілі екендігін анық көрсетеді. Екінші жағынан, исламдық идеологияның белгілерін де байқауға болатынын алға тартып, аңыздан мынандай үзінді келтіреді: «...Қорқыт өлімнен құтылу үшін, дүниенің төрт бұрышын шарлады. Қайда барса да, алдынан өзінің қазулы тұрған көріне жолығады. Өлімнен құтыла алмайтынын білген Қорқыт, өзінің мекеніне қайта оралып, Алланың бұйрығын күтіп жатты. ...Алла оған қайырымды болып, оның судың бетінде қалқып тұрған кілеміне киіз үйін орнатып, әйелінің де сонда тұруға рұқсат етіпті. Қорқыттың өтініші бойынша Алланың қалауымен кілем судың бетінде құрлықта тұрғандай қалқып тұрыпты. Күндіз-түні ұйықтамай, қобыздың сүйемелдеуімен қасиетті Құраннан өлеңдер оқиды». Бұдан ғалым «Құран өлеңдерін, айтушы мұсылман болғандықтан алғашқы шаманның айтатын сиқырлы дуасымен ауыстыруы мүмкін», – деген қорытынды шығарады [Спиридонов, 1909:18-19]. Ал И.Джембысбаевтың 1989 жылы жариялаған аңызында «Қорқыт халық құрмет тұтқан әулие, өлімнен қашып, дүниенің төрт бұрышын кезеді. Амалы тауысылған Қорқыт Сырдың бойына келіп, Әзірейілге өз еркімен жанын тапсырады» [Джембысбаев, 1999:92]. Яғни, көріп отырғанымыздай П.С. Спиридоновтың мәліметінде жергілікті халықтың түсінігінде Қорқыт «Бақсы-емші» екендігін аңғарсақ, И.Джембысбаевтың мәліметінде Қорқыт – әулие, солай бола тұрса да, өлімнен қашады, ақырында мойындайды. Бұл аңыздарды талдай келе екі идеологияның (исламдық және шамандық) элементтерінің бар екендігіне көз жеткізе аламыз. Бұл неге олай болды?– деген заңды сұрақ тууы мүмкін. Өйткені, оғыздар ерте замандардан бері беделін асқақататып, ерекше қастерлеп келген Қорқыт ата ғалымдардың көпшілігінің дәлелдеуінше ислам діні оғыз, қыпшақ арасында тарамай тұрғанда өмір сүрген бірінші абыз, бақсылардың атасы. Кейін ислам діні келгеннен соң бұрынғы шаманизмнің белді өкілі болған бақсыларды ығыстыра бастаған, тіпті көп жағдайда бақсыларға қарсы күрес жүргізген. Осыған байланысты көне заманның атақты абыздары мен бақсылары біртіндеп ұмыт бола бастаған, немесе исламға лайықты өзгерістерге ұшырап, екі идеологияның да белгілерін ұштастырған күрделі синкреттік тұлғаға айналған [Ыбыраев, 2014:24-25].

Өтпелі кезеңде өмір сүрген Қорқыт туралы деректер әртүрлі дүниетанымның ықпалымен баяндалып, сан түрлі редакциядан өткен. Дегенмен, Сырдың бойындағы қазақтарда сақталған Қорқыт туралы кейбір аңыздар өзінің түпкі нұсқасынан ажырамаған. Осыған орай Олжас Сүлейменов: «Түріктер мен әзірбайжандардың Деде Қорқыт туралы аңыздары мешіттің мейлінше редакциялауынан өткен. Ондағы мәжусилік атаулының бәрі алып тасталған. Аңыздан қалғаны тек, оғыздардың барлық эпостары аяқталатындай, өлімнің шарасыздығы туралы сөздер ғана... Исламды өзге түркілерден кейін қабылдауы себепті ғана Сырдарияның қазақтары аңыздың өздеріне тиесілі нұсқасын мұсылмандық түзетуден аман алып қалған», – деген пікір білдіреді [Сүлейменов, 2016]. Яғни, Сырдың бойындағы қазақтарда сақталған аңыз-әңгімелер исламның Орта Азияда кең етек жаймай тұрып қалыптасқан наным-сенімнің, дүниетанымның негізінде құрылғандығын көруге болады. Ал қазақ халқында сақталған Қорқыт туралы аңыздар Анадолы түріктерінде кездеспейді. Ол жайында Түркияның фольклортанушы ғалымы Хасан Өздемир: «Біздің білуімізше, Түркияда Қорқыт Атаның жеке тұлғасына (бейнесіне) қатысты қандай да бір аңыз кездеспейді. Ал басқа түркі халықтарының ауыз әдебиетінде оның өмір сүргенін растайтын халық ауыз әңгімелері (аңыздары) бар», – дейді [Özdemir, 2003:23-33]. Осы орайда, Сырдың бойында сақталған

аңыздардың желісінде, қазақы таным-түсінік шеңберінде Қорқыт туралы зерттеулердің біріне тоқталуды жөн санадық.

Оғыздардың эпосында Қорқыт Ата озандардың ұстазы, сонымен бірге олардың өзінің әндерін қобызбен сүйемелдеп отыратын қорғаушысы, бірінші ұзаны, басшысы саналса, қазақтарда қобызда сарын тартатын алғашқы музыкант және қасиетті бақсы. Ш. Уәлиханов: «Қазақ шамандарында, оларға қобызда сарын тартуды үйреткен ең бірінші бақсы Қорқыт туралы аңыз бар. Қазақ бақсыларының сиқырлы сеансы Қорқыттан қалған қобызбен сарын тартудан басталады», – десе [Уәлиханов, 2007:98], осы пікірді Г.Н. Потанин де, И.Чеканинский де, И. Кастанье де, Ш. Ыбраев те қолдап, Қорқытты бақсылардың қорғаушысы, басшысы деп танып, ол туралы ғылыми еңбектер жазады. Ал А. Инан болса «Тарихи Дост султан» деген өзбек тіліндегі бір еңбекті қарастыра отырып, Қорқыт Ата отқа табынушылар мен олардың емшісі, бақсылардың пайғамбары ретінде көрсете келіп, «мұсылмандар қиналғанда пайғамбар Мұхамедтен көмек сұраса, шамандар қиналғанда бақсы Қорқыттан көмек сұрайтын болған» деген ақпаратты келтіреді [Inan, 1968:167].

Бізге жеткен тағы бір аңыздарда Қорқыт «қобызшылардың әкесі саналады». Сондай-ақ, халықтың сүйікті күйлерінен үзінді ойнайтын күйші ретінде де танылған. Қазіргі таңда қазақ халқында Қорқыттың бірнеше күйлері және сол күйдің шығу тарихын білдіретін аңыздары да сақталған.

Жалпы Қорқыт Ата қазақ таным-түсінігінде бақсы, қасиетті әулие деген түсінік мықтап орныққан. Ол туралы аңыздардағы оқиғалардың желісі, ондағы дүниетаным шаманизмнің белгілерін анық көрсетеді. Өйткені ислам идеологиясында «өлімнен қашу, өліммен арпалысу» сияқты ұғымдар жоқ. Бұл шамандық дүниетанымға тән құбылыс. Бұны жоғарыдағы көрсетілген ғалымдардың пікірлері де қуаттайды. Алайда, ғылыми зерттеулер мен деректер көрсетіп отырғандай Қорқыттың «бақсы-емші» екендігіне күмән келтірмейміз және олай деп бір жақты пікір қалыптастыра да алмаймыз. Қорқыт өз заманының ақылшысы, батагөй, алдағыны болжайтын сәуегейі. Сол заманның дүниетанымы мен ой-санасының дамуына өзіндік үлес қосқан қасиетті абызы деген пікірді жақтаймыз. Сонымен қатар, фольклорлық аңыздардың кейіпкері ғана емес, жұрт әруақ, бақсы, әулие ретінде де қадірлеп, дерттен айығу мақсатымен кезінде оның қабіріне келіп, түнеп, қасиет тұтқан Қорқыт Атаның тарихи тұлға екендігін де айтқымыз келеді.

Әдебиеттер Тізімі:

АНИЧКОВ, И. В., (1897). *О некоторых местностях Казалинского уезда, интересных в археологическом отношении*. ПТКЛА, год III, Ташкент, 1897–1898. Протокол № 1.

ВЕЛЬЯМИНОВ-ЗЕРНОВ, В., (1859). *Памятник с арабско-татарской надписью в Башкирии*. Тр. ВО РАО, т. IV, СПб.

ДЖЕМБЫСБАЕВ, И., (1999). *«Хорхут Аулиэ»*. *Қорқыт Ата энциклопедиялық жинақ*. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы».

ЖИРМУНСКИЙ, В.М., (1974). *Тюркский героический эпос*. Л.: 558 с.

ЖОЛДАСБЕКОВ, М., (1986). *Асыл арналар (зерттеулер, мақалалар)*. Алматы: Жазушы».

СПИРИДОНОВ, П. С., (1909). *Один из вариантов легенды о Хор-Хуте. Записано в 1899 г. со слов киргиза Тулюса Айишувакова*. ПТКЛА, XIII, Ташкент.

СҮЛЕЙМЕНОВ, О., (2016). *«Қорқыт ата туралы мақала жазудамын»* <http://www.dalanews.kz/15807> 18 мамыр 2016 ж.

УӘЛИХАНОВ, Ш., (2007). *Қазақтың этнографиялық мұрасы*. 2-ші бас. толық . – Астана: «Алтын кітап», 2007, - (Қазақ этнографиясының кітапханасы), 1-ші том., 1835-1865 г.

БЫБЫРАЕВ, Ш., (2014). *«Қорқыт Ата туралы деректердің тарихи шындығы»*. / «Қорқыт Ата мұралары – Түркі халықтарының рухани қазынасы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы. – Алматы: «Арна-В».

БЫБЫРАЕВ, Ш., (1999). *«Қорқыт және шаманизм»*. Қорқыт Ата энциклопедиялық жинақ. Алматы.

GÖKYAY, O.Ş., (2006). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi. S. 817-830, s. 1107-1108.

İNAN, A., (1968). *Dede Korkut Hakkında. Makaleler, İncelemeler*. Ankara.

ÖZDEMİR, H., (2003). *Dede Korkutun Kişiliği İle İlgili Efsaneler*, Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu. Ankara, 18 Aralık. s. 23-33.